

ЖАДИД МУНАҚҚИДЧИЛИГИДА ТИЛ МАСАЛАСИ

Султон НОРМАМАТОВ

ф.ф.н. катта илмий ходим-изланувчи,
Гулистон давлат университети

Аннотация

Мақолада ўзбек жадид маърифатпарвари, мунаққид-адабиётшунос Вадуд Махмуднинг адабий-танқидий мақолалари асосида унинг бадиий асар тили ва услуби, тил тарихи, адабий тил тарихи ҳамда миллий адабий тилни шакллантириш ҳақидаги назарий фикрлари таҳлил қилинган. Шунингдек, ўтган асрнинг 20-30 йиллари ўзбек адабий тили ва илмий тилшунослигининг шаклланишидаги хизматларига баҳо берилган.

Аннотация

В статье анализируются теоретические взгляды джадидского просветителя, критика-литературоведа Вадуда Махмуда на основе его литературно-критических статей о языке и стиле художественного произведения, об истории языка, об истории литературного языка и о формировании национального литературного языка. Также показаны его заслуги в формировании узбекского литературного языка и научного языкознания 20–30 годов прошлого века.

Abstract

The article discusses theoretical views about the literary language, style, history of language, and formation of the literary language by Uzbek jaded enlightener and a literary critic Vadud Mahmud. As well as his contributions to the formation of Uzbek literary language and scientific linguistics during 20-30 ies of the past century were preceusly estimated.

Калит сўзлар: жадидчилик, мунаққидчилик, миллий тил, туркий адабий тил, луғат таркиби, билингвизм, чағатой тили, ғарб туркчаси, қипчоқ лаҳжаси, лисоний меъёрлар, тарихийлик принципи.

Ключевые слова: джадидизм, критика, национальный язык, тюркский литературный язык, состав словаря, билингвизм, чагатайский язык, западный тюркский, кыпчакский говор, языковая норма, принцип историзма.

Keywords: Jadidism, criticism, national language, literary Turkic language, lexic structure, bilingualism of languages, the Chagatay language, western Turkish, Kipchak dialect, linguistic normatives, antiquity principals.

XX аср бошларида тарих сахнасига чиққан жадид маърифатпарварлари каторида Вадуд Махмуд ҳам ўз сафдошлари бўлган Махмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Ашурали Зохирий каби ўз умри ва иқтидорини миллат озодлиги, юрт равнақиға бағишлади. Жадид зиёлиларининг ўз даври ижтимоий-сиёсий муҳитига кўрсатган таъсирини

турли соҳаларда кузатиш мумкин. Вадуд Маҳмуднинг ҳам ранг-баранг ижодий меросида наср, назм, публицистика билан бирга адабий танқидчилик алоҳида ўрин тутди. Унинг халқ маорифи йўлидаги фидойилиги, ташкилотчилиги, публицистикаси, хусусан, адабий-танқидий мақолаларидаги мавзулар кўламининг кенглиги ўз замонасининг илғор фикрли зиёлиси эканлигидан далолат беради. Вадуд Маҳмуднинг миллатпарварлик майлларини ўша даврда турли журналларда нашр этилган мақолаларидаги миллий тилга, унинг тарихига, тилни тараққий эттиришга, софлигини асрашга қаратилган даъватларида кузатишимиз мумкин. Адабиётшуносликдаги адабий-танқидий мақолалари унинг теран фикрли мунаққид эканлигини белгиласа, миллий адабий тил хусусидаги қарашлари тил илмининг ҳам етук билимдони эканлигини исботлайди. Мунаққид “Навоийгача турк адабиёти” номли мақоласида, жумладан, шундай дейди: “Турк тили бир вақтлар мўғил тили деб ҳам юритилган (Ҳисом Котибнинг Султон одли машҳур кесикбош ҳикоясининг мўғилчадан, яъни чигатойчадан туркча, яъни усмонлича чевирмаси), сўнгра уйғур тили, ҳокония туркчаси ёки қошғар тили, ўғуз лаҳжаси, чигатой тили, усмонлича, озорича каби чўқ отлар тақилғон. Асосан, чигатойча уйғурчанинг муайян адабий ҳолга кирган бир бошқа шаклидир” (1, 27). Бу фикр муаллифнинг туркий тил, туркий адабий тил тарихидан ҳам етарлича билим ва тасаввурга эга эканлигидан далолат беради.

Мақолада муаллиф туркий халқларнинг ёзма адабиёти хусусида ҳам фикрлар билдирар экан, туркийларнинг ёзув билан танишлиги узоқ тарихга бориб тақалишини, бу ҳақда ўша даврда аниқ маълумотлар йўқлигига қарамай, уларнинг тарихий тараққиёт давомида қадимги хун, хитой, ўрхун, сурия алифбоси, тибат алифбоси ҳамда хуастуанифт ёзувларидан фойдаланганликларини мисоллар асосида ёритишга ҳаракат қилади.

Муаллиф ўз даврининг долзарб ва муҳим муаммолари кўтарилган ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий мавзудаги мақолаларини тарихийлик принципи асосида таҳлил этишга ва унинг аҳамиятини белгилашга ҳаракат қилади: “Турк тили асосан бой тил бўлиши билан ва турк миллатининг оғзида неча минг йиллардан бери юруб, икки минг йилга яқин адабий йўлга кирди ва бешинчи аср ҳижрийдан бошлаб ўнларча буюк шоир ва адибларга эга бўлуб, илмий ва адабий ишланиб келди; шарқ турк адабиётининг олтун даврлари бўлғон Навоий, Умархон даврлари билан ғарб турк адабиётининг Фузулий, Боқий, Надим, Лола даври ва асримизда Ҳомид, Номик ва Фикрат каби энг буюк шоир ва санъаткорлар кўлида ҳам керагинча ишланди ва турк тили шунинг учун-да асрий бир ҳолга кирди” (1, 36). Мунаққиднинг туркий адабий тил, унинг шаклланиши ва ривожланиши хусусидаги ишончли тарихий

манбаларга асосланиб айтилган бу фикрлари унинг синчков тилшунос сифатида ўша даврдаги энг долзарб масалалардан бири бўлган тил муаммосига ҳам бефарқ эмаслигини кўрсатади.

Мумтоз адабиётимиз тарихига ва ўтмишда яшаб ижод қилган улут адибларимиз шахси ва асарларига мурожаат, улар яратган маънавий хазинани боқий қадрият сифатида таҳлил ва тадқиқ этиш ва халққа етказишда ҳам Вадуд Маҳмуднинг хизматлари катта. Мунаққид Алишер Навоийнинг шахси ва ижодига баҳо берар экан, жумладан, шундай ёзади: “Навоийнинг асли муҳим шахсияти на мутасаввуфлиги, на шоирлиги, на тарих ёзғонидир. Унинг мумтозлиги шундай қайнагон ва юзларча йилдан бери сингиб кетган форсликнинг марказида турклар муассасаларини қуришидир... Навоий ўз асарларида форсчанинг нозик, оҳангдор бўлғонини ва у билан шеър айтиш қулай ва хуш келатурғонлигини айтадир. Лекин “модомики, биз айри иркмиз ва айри тил эгасимиз, нима учун ўз элимиз тушунатурғон қилиб ўз тилимиз билан ёзмайлик?” дейдир... Мана, Навоийнинг бизга муҳим бир хизмати ва уни бу кун турк адабиёти отаси аталишининг амалий ўзаги шундадир” (1, 34).

Мунаққид Алишер Навоийнинг даҳо мутаффақкир сифатида муносиб баҳоланиши унинг ёзган бадий, тарихий асарлари билан эмас, балки миллий тилга мурожаат қилиб, уни адабий тил сифатида шакллантириб рад этиб бўлмайдиган даражада асослаганлигини, бу билан чинакам ватанпарварликни бошлаб берганлигини, шунингдек, форсий тил анъанаси ҳукмрон бўлган бир шароитда туркий тилнинг адабий тил сифатида шаклланиши ва ривожланишидаги хизматларини ҳақли равишда эътироф этмоқда. Бунда муаллифнинг миллий адабий тил масаласига алоҳида эътибор қаратиши, тилни миллийликнинг биринчи белгиси сифатида баҳолаши, бу масала муҳокамасига ўқувчи диққатини тортиши муҳимдир.

Вадуд Маҳмуд туркий тилнинг тарихи ва асосини ўрганишда, уни тўғри англашда, муаммолар асосини очиб беришда аниқ фактларни йиғиш ва ўрганиш, унга ёндош бўлган ҳодисалар билан солиштириш, қўйилган муаммога зарур жавобни бевосита реал воқеликдан, баъзан бадий асарлар тилидан излаб топиш йўлидан боради. Муаллиф “Адабий танқидга бир назар” мақоласида Абдурахмон Саъдийнинг “Ўзбек ёш шоирлари” деб номланган мақоласидаги айрим фикрларга муносабат билдириб, туркий тил тарихига оид муҳим маълумотларни изоҳлашга ҳаракат қилади. Бунда Абдурахмон Саъдийнинг XX аср бошларидаги адабий тилни “ўзбек тили” деб атаб, унинг бошланиш даврини Абулғози Баҳодирхонга бориб тақалишини, “чиғатой тили”ни эса ундан айро ҳолдаги бир тил деб тушуниш ғоясини маъқулламайди. Муаллиф ўз фикрини асослашда “Шажараи турк” ва

“Бобурнома” асарларидан парчалар келтириб, уларнинг тили ва услубини ўзаро солиштиради, аниқ фактлар асосида бу икки асарнинг тили ва услубида “ҳеч бир айрилиқ эмас, балки бирлик кўринадур”, деб ишончли хулосаларга келади. Абдурахмон Саъдий “Шажари турк”да истифода қилинган бир неча сўзнинг “Бобурнома”да ёки бошқа чиғатой тилида ёзилган асарларда учрамаганлиги сабабли шундай хулосаларга келган, деган фикрни айтади.

Шунингдек, Абдурахмон Саъдийнинг “Беҳбудийлар Абулғози тил-услубини бошқадан тиргиздилар”, деган фикрига ҳам қўшилмайди. Мунаққид Беҳбудий ва бу каби бошқа жаҳид вакиллари асарларининг тили ҳам асли “чиғатой тили” асосига қурилганлигини, тил қурилиши ва луғат фондидаги ўзгаришлар, тафовутлар эса “чиғатой тили”нинг замонлар оша такомилли, ривожланиши асосида рўй берганлигини холисона баҳолайди. Муаллиф ўз фикрларини давом эттирар экан, “...Ҳақиқатан ўзбек тили деган бир тил бормидир, йўқмидир ёки бу фақат юқорида айтганимиз каби қуруқ бир отдан иборатмидир?” – деган саволни ўртага ташлайди. Бу саволга ўзи қуйидагича жавоб беради: “Туркистонда “ўзбек” аталган бир қавм бўлгани каби “ўзбекча” деган бир тил ҳам бордир. Лекин у тил бугунги газета ва китобларимизнинг тили эмас. Балки у тил ҳали адабиётимизга кирмагандир. Бу ўзбекча соф ўзбеклар яшаган жойларда ишлатиладирким, унинг намунасини Ғози Олим ўртоқ адабиётимизга биринчи ўлароқ ҳадя этди (“Билим ўчоғи”нинг 2-сонида “Алпомиш” достонини қарангиз)” (1, 93).

Муаллиф бу ўринда соф қипчоқ лаҳжасида ёзилган “Алпомиш” достонидан бир парча келтиради ва унинг тилини “ўзбекча” деб атади. Ўз фикрларини назарий хулосалар экан, XX аср бошларидаги адабий тилни А.Саъдий айтганидек, “ўзбекча” эмас, балки “чиғатойча” деб баҳолайди.

Вадуд Маҳмуднинг ҳам бу фикрларида баъзи мунозарали ўринлар мавжуд бўлишига қарамай, масалага илмий ёндашиб миллий тил, адабий тил ва услуб, унинг ривожланиш ва тадрижий такомил босқичлари ҳақида айтган илмий ғоялари жаҳид даври адабий тили ва илмий тилшунослигининг тараққиёти ҳақидаги тушунча ва тасаввурларни муайян маълумотлар билан бойита олади.

XX аср бошларидаги ўзбек адабий тили такомиллини юқори миқёсларга олиб чиқишда туркий адабий тил тарихи ҳамда туркий адабиёт манбалари тилини чуқур ўрганиш бу давр адиблари учун бош масалалардан бири бўлди. Туркий адабий тил асрлар оша такомиллашиб, сайқал топгани боис миллий-маънавий мерос сифатида янгилашиш арафасида турган XX аср адабий тили учун асос вазифасини ўташи лозимлигини жаҳидлар тўғри тушуниб етдилар.

Шу боис миллий адабий тил ривожланишида эски мумтоз адабий тилимизга, бу тилда яратилган бадиий, илмий асарларга қайта-қайта муурожаат қилдилар.

Вадуд Маҳмуд “Фузулий Бағдодий” номли мақоласида Фузулийнинг форсий шоир сифатида юқори таъб эгаси бўлганлигини эътироф этган ҳолда, унинг туркий тилдаги ижод намуналари ҳисобланган ғазал, рубоий, дostonларининг бадиияти, шунингдек, тил хусусиятларини чуқур таҳлил қилиб, “Фузулий турк шеърида, форсийда Ҳофиз қадар лирик-рубобийдир. Туркда Фузулий каби дардли ва ўтли бир шоир йўқдир”(1, 41), деб ёзади.

Мақоланинг “Фузулийнинг Туркистонга таъсири” деб номланган бўлимида эса Фузулий асарларининг Туркистонда кенг китобхонлар томонидан севиб ўқирилиши, мактабларда маърифий адабиёт сифатида ўқитилиши натижасида Туркистондаги адабий тилнинг лексик фондида ҳам баъзи ўзгаришлар бўлганлигини муаллиф қуйидагича изоҳлайди: “...Фузулийнинг Туркистонга тарқалишидан сўнг бизда ғарб туркчасининг таъсири кучайди ва икки лаҳжа билан ёзатирғон шоирлар кўруна бошлади. Ҳатто айтиш мумкинки, Фузулий билан бирга бизда иккинчи лаҳжа ҳам туғди. Чунки чиғатой тили соясида яшаб туруб ҳам холис “ғарб туркчаси” билан девонлар тўлдурғон шоирлар кам эмаслар...”(1, 45). Бундан кўринадики, Фузулий асарлари тилининг таъсирида Туркистондаги ўша давр адабий тилида ғарбий турк тили унсурлари кириб кела бошлаган ва бу унсурлар сўзлашув муомала нутқида, бадиий ҳамда маърифий адабиётлар тилида ўрнашган. Мунаққид синчков тадқиқотчи сифатида туркий тил лексик фондидаги бундай ўзгаришлар сабабларини лингвистик жиҳатдан тўғри асослай олган.

Тилларнинг билингвизми, яъни ўзаро таъсир белгиларини таҳлил қилар экан, XX аср бошларидаги жаҳид адиблари тилидаги ғарбий турк тили унсурларини муаллиф фақат Фузулийга боғламайди: “...Фузулий тилининг букункиси, яъни усмонлича ила шоиримиз Чўлпон ҳам баъзан чиройлик парчалар ёзадир. Бу одам эски шоирларимиз каби Фузулий таъсири билан эмас, букунги Туркия адабиёти таъсири остида “ғарб туркчаси” билан ёзадир...” (1,47). Дарҳақиқат, XX аср бошларида Туркистонда рўй берган лингвистик жараёнларнинг энг муҳими жаҳид маърифатпарварлари орасида кечган “умумтуркий тил яратиш ғояси” билан боғлиқ мунозаралардир. Ўша даврда пантуркизм таъсирида бўлган адибларнинг аксарияти тилида усмонли турк, татар, озарбойжон тилларининг унсурлари кўп учрайди. Бунга сабаб, адабиётлардан маълум бўлишича, умумтуркий тил учун мазкур тиллар намунавий тил деб асос сифатида баҳоланганлигидир. Мунаққид бу жараёнларни яратилаётган бадиий, илмий, публицистик асарларнинг тили

нуқтаи назаридан таҳлил қилиб, бу ҳолатни мумтоз адабий тилимизнинг довомийлиги сифатида тавсифлаб эмас, балки ушбу лисоний жараённинг маҳсули сифатида баҳолаб, айна ҳақиқатни баён қилади.

Тил тарихининг ҳам, адабиёт тарихининг ҳам суянувчи манбаси мумтоз асарлардир. Тил тарихи билан адабиёт тарихининг бир манбага суяниши улар ўртасидаги муносабатнинг уйғунлигини белгилайди. Бу, ўз навбатида, манбаларни илмий ўрганишда тил илмидан ҳам, адабиёт илмидан ҳам маълум хабардорликни талаб этади. Вадуд Маҳмуд мунаққид сифатида мумтоз адиблар шахсияти ва улар яратган бадиий асарларни адабий манба сифатида ўрганар экан, уларга баҳо беришда, уларни оммалаштиришда ҳам адабиётшунослик, ҳам тилшунослик нуқтаи назаридан ёндашади. Асар тилига баҳо берганда, албатта, тарихийлик принциpidан келиб чиқади.

Тилнинг тарихи муайян даражада халқнинг тарихи ҳамдир. Халқнинг тарихида бўладиган ўзгариш унинг тилига ҳам таъсир этади. Чунончи, дастлабки турк хоконлиги даври, араблар истилоси, сомонийлар даври, қорахонийлар даври, мўғуллар босқинчилиги ва бошқа тарихий жараёнларни таҳлил этилганда, ўша давр тилига уларнинг таъсирини жуда аниқ сезилади. Муаллиф ҳам тилимиз тадрижий тараққиётидаги бундай ўзгаришлардан мукамал даражада хабардор бўлган, тилнинг тарихини халқнинг тарихидан айро ҳолда тасаввур қилмаган, бу эса унинг тилнинг лексик фонди ва грамматик ўзгаришидаги лингвистик омиллар ҳақида ишончли хулосалар чиқаришига асос бўлган. Жумладан, ана шундай жараёнлардан бири бўлган – “чиғатой тили” (туркий тил) ҳамда ғарбий турк тилларининг бир-бирларига бўлган ўзаро таъсирини қуйидагича баён қилади: “...Навоий асрида чиғатойча ғарб турклари устига кўб таъсир қолдирғон эди. Аҳмад ва Ошиқ Пошолар ва хатто Фузулийга ҳам Навоийнинг таъсири кучлидир. Фақат Фузулийдан сўнг ғарб туркчаси шарқ туркчасига таъсирини кучайтирди ва букун усмонли лаҳжасининг такомули билан бу таъсир яна кучайди ва бу ҳол бундан буён ҳам давом этса ва кун сайин кучайса керак. Чунки Туркия тили асри маданий тил ҳолига киргандир ва биз ҳозир ҳам ундан мутаассирмиз ва истиқболда бизнинг маданий ҳаракатимиз кучайган сари ғарб туркчаси билан робитамиз кучаядир” (1, 48).

Мунаққиднинг бу фикрларидан Алишер Навоий томонидан асосланган адабий тил нафақат Ўрта Осиёда, балки бошқа ҳудудларда ҳам “маънавий курул” сифатида кенг фойдаланилганлигини, Навоий тилининг таъсирида бошқа туркий халқлар адиблари ҳам ўз тилларида бой бадиий-маънавий мерос яратганликларини, бунинг баробарида “чиғатой тили”нинг мазкур тиллар каторида усмонли турк, татар, озарбойжон тилларига ҳам ўз таъсирини

Ўтказганлигини, Фузулий ижоди таъсирида эса бундай ҳолатнинг акси содир бўлганлигини англаш қийин эмас. Айни пайтда, XX аср бошларидаги ўзбек миллий адабий тили ҳақида билдирилган “букун усмонли лаҳжасининг такомули билан бу таъсир яна кучайди” деган маълумот ҳам айни ҳақиқатдир. Чунки ўша давр адабий тилидаги ғарб туркчасининг ўзбек тилига таъсирининг биринчи сабаби “пантуркизм” бўлса, усмонли турк, озарбойжон тилларининг ўзбек тилига нисбатан олдинроқ замонавий тараққиёт йўлига кирганлиги ва жадид адибларининг унга тақлид қилишларининг натижасини бундай ҳолат юзага келишининг иккинчи омили сифатида қайд этиш мумкин. Зеро, истифодадаги “Туркия тили асри маданий тил ҳолига киргандир ва биз ҳозир ҳам ундан мутаассирмиз” деган қайдлар бизнинг юқоридаги фикримизни тасдиқласа, ажаб эмас.

Дарҳақиқат, ўзбек тили тарихида XX асрнинг 20–30- йиллар босқичи ўзбек мумтоз адабий тили билан ҳозирги ўзбек адабий тили ўртасида кўприк вазифасини ўтайди. Шундай экан, бу давр тили ўзининг луғат таркиби, фонетик, лексик, грамматик меъёрларининг давр талабига мос равишда янгидан шаклланиш жараёнида бўлганлиги учун ўзига хос мураккабликлари билан кўзга ташланади. Бундай лисоний масалаларни ижобий ҳал этишда, янги ўзбек адабий тилини қандай асосларга таянган ҳолда ривожлантириш масаласида бир-бирига мос келмайдиган турли қарашлар олдинга сурилар эди. Ушбу нуқтаи назарлар ўша даврдаги бир қанча ўзбек зиёлилари қаторида Вадуд Маҳмуднинг ҳам назаридан четда қолмаган.

Вадуд Маҳмуд ижодини адабиётшунослик нуқтаи назаридан ўрганган профессор Баҳодир Каримов таъкидлаганидек, Вадуд Маҳмуд мунаққид сифатида адабий-илмий муаммолар, ижтимоий-сиёсий воқеалар, маориф ишлари, ҳарф ва имло масалалари, ўзбек тили муаммолари, хуллас, қандай мавзуда қалам тебратмасин, дунёқарашининг кенглиги, теран фикрлаши, адабий меросга ҳурмат-эҳтироми, жаҳон маданияти тарихидан хабардорлиги яққол сезилиб туради (2, 91).

Демак, жадид мунаққиди сифатида танилган Вадуд Маҳмуднинг миллий тил, адабий тилга муносабат, тилни давр талабларига мослаш, унинг умуммиллий адабий тил сифатидаги ривожланиш йўллариини белгилаш, алифбо ва имло каби мураккаб назарий ва амалий, миллий ва маърифий муаммолар хусусида билдирган фикрлари XX асрнинг 20–30-йиллар даври ўзбек адабий тилининг ривожланиш ва бойиш тенденцияларини белгилашда қимматли ва муносиб материал бера олади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Вадуд Маҳмуд. Танланган асарлар/ Нашрга тайёрловчи филология фанлари доктори Баходир Каримов. – Тошкент: Маънавият, 2007. – 104 б.
2. Карим Б. Жадид мунаққиди Вадуд Маҳмуд. – Тошкент: Университет, 2000. – 6 б.